

ЛЕКЦІЯ 4. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУДДІВ

1. МОРАЛЬНІ ВИТОКИ СУДОЧИНСТВА

1.1. Історико-філософські основи судової етики

Моральні витоки судочинства сягають найдавніших часів людської цивілізації. Ще в стародавніх правових системах (Законах Хаммурапі, римському праві, біблійних правових нормах) закладалися етичні принципи відправлення правосуддя: справедливість, безсторонність, рівність перед законом.

Філософська концепція справедливості Аристотеля, що розрізняла справедливість розподільчу (*justitia distributiva*) та справедливість відновлювальну (*justitia commutativa*), стала основою сучасного розуміння судової справедливості. Принцип «*suum cuique tribuere*» (кожному своє) відображає суть судової діяльності – відновлення порушеного права та справедливий розподіл благ і обов'язків.

1.2. Конституційні засади моралі судочинства

Конституція України (стаття 129) встановлює основні засади судочинства: законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів, обов'язковість судових рішень, забезпечення права на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження, забезпечення права на захист.

Стаття 126 Конституції України закріплює незалежність і недоторканність суддів, що є моральним та правовим фундаментом для неупередженого здійснення правосуддя. Незалежність судді має не лише юридичний, але й глибокий етичний зміст – це його моральна автономія, здатність приймати рішення виключно на основі закону та внутрішнього переконання, незважаючи на будь-які зовнішні впливи.

1.3. Моральні якості судді

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (стаття 56) встановлює, що суддя зобов'язаний додержуватися Кодексу суддівської етики, затвердженого Радою суддів України. Моральний портрет судді включає:

- **Чесність та непідкупність** – здатність протистояти корупційним спокусам, що особливо важливо в умовах, коли корупція в судовій системі підриває довіру громадян до правосуддя;
- **Об'єктивність** – здатність розглядати справу без упереджень, базуючись виключно на фактах і праві;
- **Справедливість** – прагнення до відновлення порушених прав та досягнення правової істини;
- **Професіоналізм** – глибокі правові знання, аналітичні здібності, постійне вдосконалення кваліфікації;
- **Гуманізм** – повага до людської гідності кожного учасника процесу;
- **Мужність** – здатність приймати законні рішення, навіть якщо вони є непопулярними.

1.4. Довіра суспільства як моральний капітал судової влади

Згідно з дослідженнями соціологічних служб, рівень довіри до судової влади в Україні залишається критично низьким. Відновлення довіри є не лише юридичним, але й моральним обов'язком кожного судді. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що суди повинні вселяти в громадськість впевненість у своїй неупередженості (справа «Hauschildt v. Denmark», 1989).

Bangalopські принципи поведінки суддів, ухвалені Резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН 2006/23 від 27 липня 2006 року, визначають шість основних цінностей: незалежність, об'єктивність, чесність і непідкупність, пристойність, рівність, компетентність і старанність. Ці принципи є міжнародним стандартом судової етики.

2. ЕТИКА СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Принцип рівності учасників процесу

Кодекс суддівської етики (розділ 2) встановлює, що суддя повинен здійснювати свої повноваження без будь-якої дискримінації, забезпечуючи рівне ставлення до всіх учасників судового процесу незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак.

Цивільний процесуальний кодекс України (стаття 12), Кримінальний процесуальний кодекс України (стаття 7), Кодекс адміністративного судочинства України (стаття 7) закріплюють принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом. Етичний аспект цього принципу полягає в тому, що суддя не повинен демонструвати своїм тоном, жестами, мімікою упереджене ставлення до будь-кого з учасників процесу.

2.2. Неупередженість та безсторонність

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. ЄСПЛ розробив доктрину «legitimate doubts» – законних сумнівів у безсторонності судді, згідно з якою навіть видимість упередженості може бути підставою для відводу судді (справа «Micallef v. Malta», 2009).

Кодекс суддівської етики (стаття 4) встановлює: суддя повинен бути неупередженим, виконувати свої обов'язки без будь-яких упереджень. Суддя не повинен виявляти, словами чи діями, свої особисті переконання або ставлення до учасників процесу чи до характеру справи, що розглядається.

2.3. Етика спілкування судді з учасниками процесу

Процесуальні кодекси встановлюють формальні правила ведення судового засідання, проте етичні норми вимагають від судді більшого. Суддя повинен:

- Виявляти терпіння, ввічливість та тактовність у ставленні до учасників судового процесу;
- Не допускати зневажливого тону, образливих висловлювань;

- Забезпечувати порядок у залі судового засідання, припиняти будь-які прояви неповаги;
- Надавати можливість кожному учаснику процесу повноцінно реалізувати свої процесуальні права;
- Роз'яснювати процесуальні права особам, які беруть участь у справі.

Особливої уваги вимагає спілкування з потерпілими від злочинів, особливо в справах про насильство, сексуальні злочини, злочини проти дітей. Суддя повинен виявляти емпатію, уникаючи при цьому повторної віктимізації.

2.4. Етика відводів та самовідводів

Статті процесуальних кодексів (стаття 35 ЦПК, стаття 75 КПК, стаття 35 КАС) встановлюють підстави для відводу судді. Етичний аспект полягає в тому, що суддя повинен самостійно заявити самовідвід, якщо існують обставини, які викликають сумніви в його неупередженості, навіть якщо формальних підстав для відводу немає.

Кодекс суддівської етики (стаття 5) зобов'язує суддю утримуватися від здійснення судочинства у справі, якщо є обставини, що викликають сумнів у його неупередженості. Це є проявом високої моральної культури судді, який ставить інтереси правосуддя вище особистих амбіцій.

2.5. Публічність судового процесу як етична вимога

Принцип гласності судового розгляду (стаття 27 Закону «Про судоустрій і статус суддів», стаття 6 КЗПЛ) має не лише процесуальне, але й етичне значення. Відкритість судового процесу є механізмом громадського контролю, що підвищує довіру до правосуддя.

Водночас суддя повинен забезпечити баланс між принципом гласності та правом на приватність, захист особистої та сімейного життя учасників процесу. Закриті судові засідання проводяться лише у випадках, передбачених законом.

3. ЕТИКА СУДОВОЇ РИТОРИКИ

3.1. Мова судового процесу

Стаття 11 Закону «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що судочинство провадиться державною мовою. Суддя повинен володіти досконалою українською мовою, використовувати її правильно, точно та виразно.

Етика судової мови вимагає:

- Використання літературної мови, уникнення жаргонізмів, вульгаризмів;
- Точності юридичної термінології;
- Ясності та зрозумілості викладу для всіх учасників процесу;
- Поваги до мови кожного учасника процесу (право на перекладача згідно зі статтею 29 Закону «Про судоустрій і статус суддів»).

3.2. Тон та манера ведення судового засідання

Суддя є ключовою фігурою судового процесу, від його манери ведення засідання залежить морально-психологічна атмосфера. Кодекс суддівської

етики вимагає від судді поведінки, яка підтримує впевненість у чесності та неупередженості судді, суду та судової влади в цілому.

Суддя повинен:

- Говорити чітко, розбірливо, достатньо голосно;
- Уникати монотонності, що втомлює учасників процесу;
- Зберігати спокій та самовладання в будь-яких ситуаціях;
- Не підвищувати голосу, не допускати різких висловлювань;
- Виявляти повагу до всіх присутніх у залі судового засідання.

3.3. Культура запитань

Мистецтво постановки запитань є важливим елементом судової риторики. Запитання судді повинні бути:

- Конкретними та зрозумілими;
- Нейтральними, такими, що не містять оціночних суджень;
- Спрямованими на з'ясування обставин справи;
- Тактовними, особливо коли стосуються особистого життя учасників процесу.

Процесуальні кодекси забороняють навідні запитання, що містять підказку або припущення про очікувану відповідь. Етика вимагає від судді уникати запитань, що можуть принизити гідність особи.

3.4. Етика репліки судді

Судді належить останнє слово в судовому процесі. Його репліки можуть стосуватися:

- Роз'яснення процесуальних питань;
- Підтримання порядку в залі судового засідання;
- Попередження про відповідальність за порушення порядку;
- Оголошення рішень та ухвал.

Кожна репліка судді повинна бути виваженою, обґрунтованою та відповідати нормам професійної етики. ЄСПЛ у своїй практиці звертав увагу на необхідність стриманості суддів у висловлюваннях (справа «Kurgianou v. Cyprus», 2005).

4. ЕТИКА СУДОВОГО РІШЕННЯ

4.1. Моральні вимоги до змісту судового рішення

Судове рішення є актом державної влади, що впливає на права, свободи та інтереси людей. Стаття 263 ЦПК, стаття 370 КПК, стаття 242 КАС встановлюють вимоги до змісту судового рішення. Етичний аспект полягає в тому, що рішення повинно бути:

- **Справедливим** – відповідати принципам права та справедливості, забезпечувати баланс інтересів;
- **Законним** – базуватися виключно на законі, а не на політичній доцільності чи суспільному тиску;
- **Обґрунтованим** – містити аналіз доказів, мотивування висновків;
- **Зрозумілим** – викладеним ясною мовою, доступною для розуміння;

- **Виваженням** – ухваленим після ретельного дослідження всіх обставин справи.

4.2. Мотивування судового рішення

Стаття 6 КЗПЛ та практика ЄСПЛ вимагають, щоб судові рішення були належним чином мотивованими. У справі «Ruiz Torija v. Spain» (1994) ЄСПЛ вказав, що національні суди повинні належним чином розглядати аргументи, подання та докази сторін.

Кодекс суддівської етики встановлює, що суддя повинен ретельно дослідити обставини справи, всебічно і повно розглянути докази. Етика вимагає, щоб мотивувальна частина рішення:

- Містила аналіз позицій обох сторін;
- Пояснювала, чому певні докази прийняті, а інші відхилені;
- Обґрунтовувала застосування конкретних норм права;
- Демонструвала логіку прийняття рішення.

4.3. Індивідуалізація покарання як етичний обов'язок

У кримінальних справах суддя повинен індивідуалізувати покарання з урахуванням характеру та ступеня тяжкості злочину, особи винного, обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (статті 65-67 КК України). Стаття 50 Кримінального кодексу України встановлює мету покарання: не лише кара, але й виправлення засудженого та попередження вчинення нових злочинів.

Етичний аспект індивідуалізації покарання полягає в гуманістичному підході: покарання повинно бути справедливим, співмірним з вчиненим діянням, враховувати можливість ресоціалізації засудженого. Суддя не повинен керуватися емоціями, бажанням помсти чи, навпаки, надмірним співчуттям.

4.4. Своєчасність прийняття рішення

Стаття 6 КЗПЛ гарантує право на розгляд справи упродовж розумного строку. Затягування розгляду справи є не лише процесуальним порушенням, але й етичною проблемою, оскільки призводить до невизначеності становища учасників процесу, страждань потерпілих, необґрунтованого тримання під вартою обвинувачених.

Кодекс суддівської етики зобов'язує суддю виконувати професійні обов'язки компетентно, старанно та своєчасно. Суддя повинен організувати свою роботу таким чином, щоб забезпечити ефективний розгляд справ без невиправданих затримок.

4.5. Етика оприлюднення судових рішень

Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 року № 3262-IV встановлює, що всі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Етичні виклики пов'язані з необхідністю балансу між принципом відкритості та захистом персональних даних, приватності учасників процесу.

Суддя повинен ретельно редагувати текст рішення перед його оприлюдненням, забезпечуючи знеособлення відомостей про неповнолітніх, потерпілих від певних категорій злочинів, інших осіб, якщо це необхідно для захисту їхніх прав.

5. СУДОВИЙ ЕТИКЕТ

5.1. Поняття та значення судового етикету

Судовий етикет – це сукупність правил поведінки, церемоніалу, зовнішніх форм спілкування між учасниками судового процесу, що склалися історично та відображають повагу до суду як інституту правосуддя.

Регламент суду, затверджений відповідними наказами Вищого спеціалізованого суду (до судової реформи) та сучасними нормативними актами, встановлює правила внутрішнього розпорядку в судах, порядок ведення судових засідань.

5.2. Символіка судової влади

Зовнішні атрибути судової влади мають важливе символічне та етичне значення:

- **Державний Герб України** розміщується в залі судового засідання над головою судді (статті 15-16 Закону «Про судоустрій і статус суддів»);
- **Суддівська мантия** – символ незалежності, неупередженості судді, рівності всіх перед судом. Порядок носіння суддівської мантиї встановлений наказом Державної судової адміністрації України;
- **Молоток судді** (хоча в українській практиці використовується не завжди) – символ судової влади, порядку в залі судового засідання.

5.3. Етикет поведінки судді в залі судового засідання

Суддя повинен:

- Входити до зали судового засідання після того, як секретар оголосив вступ суду (всі присутні встають);
- Бути в суддівській мантиї протягом усього судового засідання;
- Зберігати гідну поставу, уникати розв'язних жестів;
- Не демонструвати емоції, що можуть бути витлумачені як упередженість;
- Не користуватися мобільним телефоном під час засідання;
- Не вживати їжу чи напої (окрім води) в залі судового засідання.

5.4. Етикет поведінки учасників процесу

Суддя повинен забезпечити дотримання етикету всіма учасниками процесу:

- Звертатися до суду стоячи (якщо суд не дозволить інше);
- Використовувати формули звертання «Ваша честь», «Високий суд»;
- Не перебивати суддю та інших учасників процесу;
- Не виявляти неповаги до суду словами чи діями.

Процесуальні кодекси передбачають відповідальність за прояви неповаги до суду (статті 330 ЦПК, 145 КАС). Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за відкриту неповагу до суду (стаття 185-3).

5.5. Зовнішній вигляд судді

Кодекс суддівської етики (стаття 7) встановлює, що поведінка судді у позаслужбовій діяльності повинна підтримувати авторитет і забезпечувати довіру до судової влади. Це стосується і зовнішнього вигляду судді:

- Одяг судді повинен бути офіційним, діловим, акуратним;
- Зовнішній вигляд повинен відповідати статусу судді;
- Суддя повинен уникати екстравагантності, провокаційності в одязі та аксесуарах.

6. ЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

6.1. Правові засади функціонування судової системи в умовах воєнного стану

24 лютого 2022 року в Україні введено воєнний стан Указом Президента України, який неодноразово продовжувався. Згідно зі статтею 83 Конституції України та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII, воєнний стан є особливим правовим режимом, що передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки.

Стаття 124 Конституції України гарантує здійснення правосуддя в Україні виключно судами. Конституційний Суд України у своєму рішенні № 8-рп/2016 від 26 січня 2016 року підкреслив, що право на судовий захист не підлягає обмеженню навіть в умовах воєнного стану відповідно до статті 64 Конституції України.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (стаття 147) передбачає особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану, зокрема можливість здійснення судочинства в режимі відеоконференції, розгляду справ за місцем перебування судді тощо.

6.2. Незалежність судді в умовах війни

Умови війни створюють безпрецедентний тиск на суддів. Етичні виклики включають:

Тиск суспільних настроїв. В умовах війни посилюється емоційність суспільства, з'являються запити на «жорсткі» вирoki для осіб, які співпрацювали з окупантами, на швидкість розгляду справ про воєнні злочини. Суддя повинен зберігати неупередженість, керуючись виключно законом, незважаючи на суспільний тиск.

Загроза безпеці. Судді, які розглядають справи про воєнні злочини, справи про державну зраду, можуть підлягати погрозам з боку ворога. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 року № 3782-XII передбачає заходи безпеки. Етичний аспект: суддя не повинен допустити, щоб страх вплинув на його рішення.

Ресурсні обмеження. Війна призвела до евакуації судів, втрати доступу до матеріальних ресурсів, архівів. Суддя повинен забезпечити правосуддя навіть у складних умовах, зберігаючи якість та обґрунтованість рішень.

Кодекс суддівської етики (стаття 1) встановлює, що незалежність судді є необхідною передумовою верховенства права та основоположною гарантією справедливого судового розгляду. Ніхто не повинен впливати на суддю при здійсненні ним правосуддя.

6.3. Об'єктивність та неупередженість у справах, пов'язаних з війною

Війна є травмою для всього українського суспільства. Багато суддів мають родичів у Збройних Силах, самі зазнали втрат, були вимушені евакуюватися. Етичний виклик полягає в збереженні об'єктивності:

Презумпція невинуватості. Навіть у справах про державну зраду, колабораціонізм діє презумпція невинуватості (стаття 62 Конституції України, стаття 17 КПК). Суддя повинен забезпечити обвинуваченому всі процесуальні права, незалежно від ступеня суспільного обурення.

Право на захист. ЄСПЛ у справі «Ibrahim and Others v. the United Kingdom» (2016) підтвердив, що навіть у справах про тероризм право на захист повинно бути забезпечене повною мірою. Аналогічні стандарти застосовуються до справ про воєнні злочини.

Індивідуальний підхід. Суддя повинен уникати колективізації вини, розглядаючи дії кожної особи індивідуально, враховуючи конкретні обставини.

6.4. Баланс прав та безпеки

Воєнний стан передбачає можливість обмеження деяких прав і свобод (стаття 64 Конституції України). Проте навіть у цих умовах суддя повинен забезпечувати пропорційність обмежень:

Тримання під вартою. Стаття 194 КПК встановлює, що тримання під вартою застосовується виключно за наявності підстав та у виняткових випадках. У воєнний час з'являється спокуса застосовувати цей захід запобіжного заходу надмірно широко. Суддя повинен ретельно зважувати необхідність тримання під вартою в кожному конкретному випадку.

Закриті судові засідання. Стаття 27 Закону «Про судоустрій і статус суддів», стаття 45 КПК передбачають можливість проведення закритих судових засідань в інтересах національної безпеки. Суддя повинен переконатися, що закритість дійсно необхідна, а не використовується для приховання помилок чи зловживань.

6.5. Психологічна стійкість судді

Війна створює важке психологічне навантаження на суддів. Вони розглядають справи про жахливі злочини, працюють в умовах постійної загрози. Кодекс суддівської етики не містить прямих норм про психологічну підтримку суддів, проте Рада суддів України та Вища рада правосуддя мають забезпечити доступ суддів до психологічної допомоги.